

УДК 271.2:32:130.2

А.В. Фоменко,

пошукувач кафедри культурології

Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова

ПОЛІТИЧНЕ ПРАВОСЛАВ'Я В КОНТЕКСТІ КУЛЬТУРИ ПОСТМОДЕРНА

Тема, якій присвячена ця наукова стаття, видається особливо актуальною в контексті поточних політико-соціальних подій, що розгорнулися у Східній Європі. Загальний рух історичних процесів на пострадянському просторі з початком нового тисячоліття активно прискорюється. Народи східнослов'янської православної культури, оговтавшись після десятиліть войовничого радянського секуляризму й ідеологічної уніфікації, рухаються в напрямку пошуку власної релігійної, політичної, національної ідентичності, пошук якої в кожній із країн колишнього соцтабору багато в чому зумовлений локальними психологічними та культурними особливостями народів. Але доволі часто він є залежним не лише від відцентрових сил, що спрямовують напрямок пошуку подалі від імперського минулого. Актуальною для східнослов'янських народів залишається ідентифікація себе з православ'ям, що останніми роками дедалі частіше починає розумітися у ролі важливого об'єднуючого фактору. Яскравою ілюстрацією цих процесів може слугувати суттєва зміна ідеологічного вектору, що відбулася в політичному просторі деяких пострадянських країн із початком нового тисячоліття. Наприклад, використання термінів «православ'я» та «православний» у межах нерелігійного дискурсу стало актуальним трендом суспільно-політичної риторики та державної ідеології сучасної Російської Федерації.

Нашою метою є дослідження загальної сутності політичного православ'я, зокрема на прикладі сучасної Руської православної церкви, в контексті аксіологічних й естетичних парадигм культури постмодерну.

Як відомо, історично склалося так, що саме Росія відіграла провідну політичну роль у регіоні протягом багатьох століть. Цей чинник значно вплинув і на релігійну сферу: будучи історично залежною від державної влади, російська православна традиція поширилася в усіх регіонах політичного та культурного впливу Росії. Актуалізуючи увагу на проблематиці саме російського православ'я, погодимося, що саме російська православна традиція виступає важливим чинником у межах сучасного російського ідеологічного дискурсу, а отже, створює актуальну для релігієзнавчого дослідження проблематику. Характерним феноменом російського релігійного сьогодення є активна взаємодія представників та установ державної влади з найпотужнішою релігійною організацією в регіоні – Руською православною церквою. Продуктом цієї взаємодії є, з одного боку, проникнення політичного дискурсу у сферу релігійної риторики та значна клерикалізація світського суспільства – з іншого. Це безпрецедентне релігійне явище дістало назву політичного православ'я. Цей феномен став об'єктом дослідження та палких дискусій як серед релігієзнавців, так і серед представників багатьох релігійних організацій.

Отже, для глибшого розуміння феномена політичного православ'я розглянемо питання можливості релігійності в епоху постмодерну. Гнучкість релігії як соціального явища, її змога адаптуватися під соціокультурні реалії будь-якої епохи перетворила її на універсальний інструмент тамування людської жаги до переконливих спроб осягнення свого місця в житті та всесвіті, віри у майбутнє, культурно-цивілізаційного вибору, сотеріологічних сподівань, вияву власної самоідентифікації тощо. Відзначимо, що філософський постмодернізм, переосмисливши факт «смерті Бога», позбавив релігійність багатовікового впливу нарративу, що певною мірою заважав розвитку релігійності та закривав конкретній людині горизонт божественного буття. Це сприяло тому, що доволі традиційна та не схильна до різких змін європейська культура почала змінюватись. Першим проявом цих змін, що виявився ще зі становленням модерну, став підвищений інтерес європейців до східних релігійних та філософських

традицій, який спричинив бурхливий потік наукових досліджень і релігійних пошуків саме в орієнтальному напрямі [5].

Модерн, із притаманною йому діалектикою «старе-нове», прагнув витіснити релігію за борт «сучасності». Водночас, спостерігаючи наростаючий конфлікт, представники багатьох релігійних інституцій почали розуміти необхідність певної релігійної трансформації. Це явище дістало назву «релігійний модернізм». Воно доволі вороже сприймалося представниками багатьох патріархальних релігійних інституцій, зокрема Католицькою церквою аж до реформ Другого ватиканського собору [4]. Цікаво зазначити, що деякі кроки назустріч модерну католицизм все-таки зробив. Зазнавши значних ієрархічних та релігійних трансформацій, почавши розробляти основи християнської демократії за часи папи Лева XIII, Римсько-католицька церква в часи понтифікату Пія X зробила різкий поворот у бік обскурантизму, законсервувавши будь-яку тенденцію до змін ще на півстоліття. Цей епізод з історії Католицької церкви є показовим, бо він добре ілюструє важкий процес змін відносин між релігійними інституціями та зрушеннями у соціокультурному просторі доби модерну. Загальноісторичні процеси XX ст. та низька рухливість релігійних інституцій у бік змін прискорили довгий процес поступової втрати релігією привілейованого місця у суспільстві та відтиснення її до сфери етико-естетичних переживань людини. Цей процес ознаменувався появою так званого світського суспільства. Властивістю такого суспільства є відсутність релігійної зумовленості. Релігія в ньому не є частиною повсякденної практики людини, а підлягає винесенню до сфери особистого [1, 176]. Найпоширенішою формою релігійної ідентичності у такому суспільстві стає ідентичність за традицією, що виникає лише у випадку існування окремих форм традиційності у самому суспільстві.

У середині XX ст. серед провідних американських соціологів виникає так звана гіпотеза секуляризації, яка стверджує, що з часом релігія буде повністю витіснена з життя суспільства наукою і технікою [8]. Але існує і більш м'яка версія цієї поширеної в наукових колах гіпотези, яка полягає в тому, що релігія не зникне повністю, але втратить свій вплив. Така ситуація видається доволі сумнівною, бо,

за словами Чарльза Тейлора, чимало людей вважають модерністські та секулярні погляди неприйнятними, оскільки вони пов'язані з відчуттям порожнечі й безглуздості життя. При цьому відмова від традиційної релігії веде не до втрати віри більшістю людей, а до різноманітних альтернативних форм релігійних пошуків. Людина може стати духовною, а не релігійною. За прогнозом Тейлора, якщо концепція секуляризації зазнає поразки, безвір'я втратить свою привабливість, а трансформована релігія отримає широку підтримку [10, 134]. Така зумовленість ставить теорію секуляризації у глухий кут і відкриває широке поле можливостей для майбутніх релігійних перспектив. З цього приводу виникає ще декілька теорій щодо сучасної релігійності, а саме: теорія релігійної трансформації, яка стверджує, що відповіддю на соціальний запит стане трансформація старих релігійних концепцій у бік індивідуалізації та виникнення нових релігійних рухів, що будуть краще відповідати запитам суспільства.

Починаючи з другої половини ХХ ст. спостерігається розвиток процесів, які остаточно відтісняють теорію секуляризації. Зокрема, це збільшення рівня релігійності у країнах колишнього соціалістичного табору, поширення релігійного і політичного фундаменталізму та виникнення нових релігійних рухів [6, 170]. Саме виникнення новітніх релігійних рухів і трансформація традиційних релігійних інституцій як прояв впливу постмодернізму на сучасну релігійність представляє особливий релігієзнавчий науковий інтерес.

Серед нових релігійних рухів вирізняється багато різновидів та формацій релігійних об'єднань. Класифікації таких рухів різняться як за типом наукового підходу (соціологічний або психологічний підходи), так і за типами структури та функціонування. Більшість із них виводять початок свого існування до поширення ідей окультизму в другій половині ХІХ ст. [106]. Поширення на зламі століть таких релігійних та квазірелігійних вчень як телема, спіритизм, теософія і антропософія, астрологія, магія, кабала, герметизм, східні духовні практики (скажімо, йога і тантра), розповсюдження окремих буддистських духовних практик було пов'язано зі значним впливом модерну на тогочасне суспільство та деградацією традиційних суспільних інституцій. Їхній вплив на релігійні пошуки людей часів модерна

привів до виникнення певної форми релігійного синкретизму, яким і характеризуються нові релігійні рухи [9].

Саме цей синкретизм і став «візитною карткою» таких релігійних об'єднань, давши їм потужний імпульс до трансформації певних релігійних ідей, догм та концепцій, виявлення в них знакових релігійних «трендів» і створення своєрідного сучасного синтетичного релігійного віровчення, яке може впевнено почувати себе навіть у межах суспільства доби постмодерну. Але які саме «тренди» синтезували ці нові релігійні рухи для того, щоб задовольнити релігійні запити людини після «смерті Бога» та краху наративу? Відзначимо, що такий сучасний тип релігійності дістав назву «ню-ейдж». Найважливішими принципами такого релігійного руху стають: віра в безособового Бога (або силу), вічність всесвіту, ілюзорну природу матерії, циклічність природи життя, необхідність реінкарнації, наявність потенціалу до еволюції людини в божество, тотожність людини з богом тощо. Серед ритуальних практик, властивих такому типу релігійних рухів, поширеними є: медитація (або деякі інші способи зміни свідомості), окультизм (астрологія, медіумізм, ворожіння і т.д.). Дуже часто шанувальники ню-ейдж дотримуються особливих систем поглядів на здоров'я, наприклад: вегетаріанства та сиродіння. У світоглядних переконаннях важливими особливостями стають такі: пацифізм, віра у можливий всесвітній порядок і духовний синкретизм [7].

Отже, можемо стверджувати, що природа такого релігійного явища як ню-ейдж має яскраво виражену «мозаїчну» структуру. Стає зрозумілим, що релігійна дійсність у межах такої мозаїчності – продукт конструювання. Тут вже не може йтися про догматику. У контексті такої системи втрачається будь-яка претензія на об'єктивність, весь конструкт вибудовується за принципом заглиблення суб'єктивності сприйняття та індивідуалізації релігійних переживань. Мозаїчність структури, еkleктика, деструкція, релятивізм (відносність істини, добра і зла), найширше використання готових форм (поза їх сенсу та історичного контексту) – відмінні риси, які дають можливість визначити ню-ейдж як постмодернізм у релігії [3, 14].

Із цього випливає, що нью-ейдж як постмодерністська форма релігійності повторює ті самі принципи, що і мистецтво у постмодерні. З огляду на втрату наративності, вона експлуатує лише форму, сповнюючи її власним змістом або не сповнюючи зовсім, використовує лише релігійну естетику, без апеляції до традиції. Нью-ейдж, стаючи формою естетики, позбавленою суттєвого змісту, виконує роль певної форми «практики себе», що відбувається виключно в рамках естетики. Така релігійність, що спирається на суб'єктивний досвід та естетику, стає індивідуальним шляхом пошуку «справжніх» вражень і своєрідною релігійною відповіддю культурі, що спонукає кризу особистості. Формуючи релігійність за принципом релігії-конструкту, релігії-гри, де правила встановлює сама людина, спираючись суто на індивідуальні релігійні переживання, нью-ейдж дає людині відсутнє у постмодерні почуття справжності.

У нашій статті перед нами постає питання: чим саме є таке суперечливе явище, як політичне православ'я? Чи являє воно собою феномен культури доби постмодерну, чи залишається частиною багатовікової християнської традиції, бодай і такою, що зазнала певного впливу сучасності? Звісно, з огляду на те, що культура постмодерна має дуже розмитий, неконкретизований, і водночас тотальний характер, ми не можемо проводити жорстку дефініцію того, що є проявом постмодерна, а що ним не є. Тому задля кращого розуміння такого суперечливого феномена, як політичне православ'я, зосередимо свою увагу саме на тих аспектах постмодерністської культури, які безпосередньо належать до цього соціокультурного явища. Для початку нам треба зрозуміти, чим саме є постмодерн, на яких принципах чи концепціях він базується, яке має культурне походження та чи можлива взагалі релігійність у межах цієї культурної парадигми. Перш за все визначимось з фактом, що постмодерн як культурне явище осмислює себе в межах оригінального філософського вчення – постмодернізму. А отже, для кращого розуміння особливостей досліджуваної нами культури, слід звернутися до її філософського підґрунтя.

Цікавим залишається питання, чи можлива постмодерністська практика себе в якій-небудь релігій формі, без занурення у прагнення

до влади? Якщо вірити ідеологам постмодерну, прагнення до влади стає певним етапом розвитку практики себе. Якщо поглянути на це питання з боку розвитку суспільства доби постмодерну як суспільства споживання, то практика себе в межах певної естетики стає у дійсності суспільства споживання ледве не єдиною формою спасіння від тотальної втрати власної ідентичності. Але виникаюча у суспільстві споживання втрата релігійної ідентичності призводить до нівелювання сакральності релігійного через можливість вибору форми релігійної практики. За таких умов релігійне починає сприйматися або як певна форма дозвілля, або як своєрідна форма естетики [2, 77].

Якщо маємо справу з розумінням релігійності у сучасному суспільстві, суто як естетичного феномена, де релігійна практика стає «практикою себе», тоді поява такого феномена як політичне православ'я стає більш зрозумілим явищем. Прагнучи до самовдосконалення, людина доби постмодерна, яка в межах сучасної культури втратила притаманні традиційному суспільству поняття про сакральне та профане, сама того не бажаючи, потрапляє в умови певної мовної гри, з правилами якої вона не знайома. Мірою того, як вона знайомиться з правилами, та, за відомими словами Ліотара, «пересуває кордон» цієї мовної гри, вона дедалі більше занурюється у віртуальну дійсність, сконструйовану ідеологами цієї гри. Схожа механіка працює у випадку з феноменом політичного православ'я. З одного боку, воно спирається на сконструйовану як у релігіях типу нью-ейдж систему уявлень про світ. З іншого, орієнтується на православну або близьку до православ'я (імперську, середньовічну, візантійську) естетику та має суто постмодерністську механіку функціонування, з політичною «начинкою» та фашистським возвеличенням влади.

Справді, «зараження» релігійної традиції елементами філософії постмодернізму (бодай і на поверхневому рівні тлумачення) стає своєрідною реакцією, яку виявляють представники певної релігійної традиції на виклик культурного сьогодення. У випадку з Римсько-католицькою церквою, можемо говорити про зміни, пов'язані модернізацією віровчення, що проявили себе у реформах Другого ватиканського собору. Своєю чергою, Руська православна церква теж реагує на виклики сьогодення. Результатом цієї реакції стає поява та

поширення феномена політичного православ'я. Феноменологія цього явища дуже широка: від пропагування доктрини «російського світу» до прояву таких цікавих квазірелігійних явищ як «православний акціонізм». Актуальним у цьому контексті залишається питання класифікації явища політичного православ'я. Чи є воно політичним, філософським, культурологічним феноменом, або, можливо, маємо справу з новою формою релігійності на кшталт нью-ейджу. Ці питання заслуговують окремих наукових релігієзнавчих досліджень.

Проблематика дослідження культури постмодерна з православ'ям багато в чому ускладнена через соціокультурну специфіку регіону поширення православ'я. Насамперед, слід вказати, що проникнення культури постмодерна на терени Східної Європи та Балканського півострову було зумовлене приналежністю країн зазначеного регіону до соціалістичного табору. Тоталітарний характер влади в цих країнах у ХХ ст. багато в чому вплинув як на специфіку місцевої релігійності, так і на процес проникнення туди західної культури.

Другим важливим фактором стали адміністративні особливості функціонування православних церков. З огляду на фактор соборного управління, важко уявити, що різні за традицією православні церкви зможуть прийти до єдиного принципу взаємодії з сучасністю, як це зробила свого часу Римсько-католицька церква. Політичні особливості й історичний досвід православ'я в цьому контексті стають чи не найголовнішим фактором. Умовно поділяючи незалежні православні церкви на «церкви комуністичного блоку» та «церкви вільного світу», маємо підстави говорити, що різний історичний досвід вплинув на специфіку формування властивих особливостей локальних форм православ'я. Так, «церкви вільного світу» не були змушені існувати в умовах жорстких тоталітарних режимів і не втратили зв'язок із традицією. Вони розробили більш лояльну до сучасної культури політику, що полягає у взаємодії із сучасним світом та використанні його досвіду при повному збереженні православних традицій.

Іншим чином склалася ситуація з «церквами комуністичного блоку». Факторами впливу тут стали такі: необхідність виживання

в реаліях тоталітарних держав, нав'язування атеїстичної ідеології їхнім мешканцям, періодичні репресії духовенства й активних віруючих. Ці чинники завдали нищівний удар по релігійній традиції та докорінно змінили соціокультурний ландшафт. Після краху радянської політичної та ідеологічної систем, фактор кризи релігійної традиції зіграв вирішальну роль у процесі актуалізації релігійного фундаменталізму та націоналізму на пострадянському просторі. Водночас, перехід до капіталістичної економічної системи та початок активного проникнення до країн колишнього СРСР західної культури викликали реакцію відторгнення у багатьох їх громадян. Ці та деякі інші фактори вплинули на розвиток притаманних для пострадянського простору форм релігійності. Паралельно з цим відбувалося повернення православної церкви до суспільно-політичного життя. Через відсутність досвіду існування в умовах ліберальної держави представники церкви відчували певну фрустрацію перед сучасністю та інстинктивно орієнтувалися на максимально консервативний курс. Це відобразилося у проникненні консервативного, якщо не відверто радикального, політичного дискурсу у риторичку представників Руської православної церкви. Саме цей феномен прийнято називати політичним православ'ям.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Гараджа В.И.* Социология религии. Учебное пособие / В.И. Гараджа. – М. : Наука, 1995. – 223 с.
2. *Губницына О.* Религия и современное общество потребления: введение в проблему / О. Губницына // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2007. – №1. – С. 77–78.
3. *Косорукова Ю. М.* Идеология и современная культура Нью Эйдж как кризис постхристианской цивилизации / Ю. М. Косорукова, Г. Б. Бедненко // Психотерапия. – 2011. – №4. – С. 8 – 22.
4. *Кырлежев А.И.* Модернизм религиозный // Новая философская энциклопедия / – М. : Мысль, 2000. – С. 600.
5. *Нарижний Ю.* Религиозная сфера в эпоху постмодерна [Електронний ресурс] / Ю. Нарижний // Сайт о культуре и философии постмодерна. – 2013. – Режим доступу : <http://postmodern.in.ua/?p=1686>.

6. *Опалев С. А.* Критика теории секуляризации в теории рационального выбора / С. А. Опалев // Религиоведческие исследования. – 2010. – №3. – С. 170–189.
7. *Geisler N.* The New Age Movement / N. Geisler // Bibliotheca Sacra BSAC. – 1987. – №4. – С. 302 – 317.
8. *Gill R.* The future of religious participation and belief in Britain and beyond / R. Gill // The Blackwell companion to the sociology of religion. – 2001. – P. 279–291.
9. *Hanegraaff W. J.* New Age Movement / W. J. Hanegraaff // Encyclopedia of Religion. – 2005. – № 2. – P. 6495–6500.
10. *Taylor C.* A secular age / C. Taylor. – Cambridge, Massachusetts, and London, England : The Belknap Press of Harvard University Press, 2007. – 874 p.

Фоменко А.В. Політичне православ'я в контексті культури постмодерна.

У статті досліджено загальну сутність політичного православ'я, зокрема на прикладі сучасної Руської православної церкви, у контексті аксіологічних й естетичних парадигм культури постмодерна. Перебуваючи в історичній залежності від державної влади, російська православна традиція поширилася в усіх регіонах політичного та культурного впливу Росії, а на сьогодні виступає важливим чинником у межах сучасного російського ідеологічного дискурсу. Релігійне явище політичного православ'я означає проникнення політичного дискурсу до сфери релігійної риторики та значну клерикалізацію світського суспільства. Найвиразніше політичне православ'я проявилось в сучасній Руській православній церкві через особливо взаємодію представників та установ російської державної влади з Руською православною церквою. Культурно-філософська основа можливості функціонування політичного православ'я зумовлена тим, що людина доби постмодерна хоча і втратила притаманні традиційному суспільству поняття про сакральне та профане, але потрапила в умови певної мовної гри, з правилами якої вона не знайома. Через відсутність досвіду існування в умовах ліберальної держави представники Руської православної церкви після розпаду Радянського Союзу інстинктивно орієнтувалися на максимально консервативний курс.

Ключові слова: політичне православ'я, культура постмодерну, Руська православна церква, сучасна релігійність.

Fomenko A. Political Orthodoxy in the Context of Postmodern Culture.

The article examines the general nature of political Orthodoxy, in particular the example of the modern Russian Orthodox Church, in the context of the axiological and aesthetic paradigms of the postmodern culture. Being in historical dependence on state power, Russian Orthodox tradition has spread in all regions of Russia's political and cultural influence, and today it is an important factor within the framework of contemporary Russian ideological discourse. The religious phenomenon of political Orthodoxy means the penetration of political discourse into the sphere of religious rhetoric and the significant clericalization of secular society. The most obvious political Orthodoxy was manifested in the modern Russian Orthodox Church, especially through the interaction of representatives and institutions of Russian state power with the Russian Orthodox Church. The cultural and philosophical basis for the functioning of political orthodoxy is due to the fact that the person of the postmodern age, though, lost the notion of sacred and profane inherent in the traditional society, but fell under the conditions of a certain language game, the rules of which it is not familiar. Due to the lack of experience in the conditions of a liberal state, representatives of the Russian Orthodox Church after the collapse of the Soviet Union instinctively focused on the most conservative course.

Key words: political orthodoxy, postmodern culture, Russian Orthodox Church, modern religiosity.